

М. Ф. Болтенко

HERODOTEANEA

4. Геродот та Афіни. Логограф стає «батьком історії»¹.

Вище вже зазначалося, що ще під час перебування на Самосі Геродот стає прихильником афінської демократії, афінської зовнішньої політики та прибічником зміцнення та розширення Афінського морського союзу². Вже сама особиста участь Геродота у заснуванні Фурій є доказом того, що він не тільки співчував планам політичного згуртування Еллади навколо демократичних Афін, але й сприяв здійсненню західних політичних акцій Афінської держави — адже Фурії були засновани як форпост афінян на Заході, в Італії та на шляху до Сіцилії. Загальновідомо, що напередодні Пелопоннеської війни саме сюди були спрямовані погляди афінян, саме з західних морів, з багатих нив південної Італії та з родючих полів Сіцилії, чекали афінські громадяни дешевого зерна. Отже ми маємо усі підстави, щоб оцінювати переїзд Геродота до Фурій не тільки як намагання політичного вигнання з Галікарнасу знайти нову батьківщину, де б він міг бути повноправним громадянином, але також і як активну підтримку політики Афінської держави. І треба зразу ж запитати: чи не виявив Геродот ще раніше свої позиції щодо Афін?

Відповідь дають нам, як здається, повідомлення Плутарха та Євсевія. Перший наводить вказівку про вшанування Геродота в Афінах: «Про те, що Геродот одержав у подарунок від афінського народу десять талантів відповідно до пропозиції, яку вніс у народні збори Аніт, повідомлює Дііл, людина, що має великий авторитет у історичних питаннях» (Plutarchus, de Herodoti malignitate, 26). Другий пише під четвертим роком 83 олімпіади (тобто 445—444 р. до н. е.): «Геродот історик був вшанований радою афінян за те, що прочитав їм свої книги» (Eusebius, Chronicon, s. a. Abrah. 1572=v. a. m. 1570). Дііл—добре поінформований та досить критичний сіцилійський історик IV ст. до н. е., і оскільки він навіть наводив ім'я афінянина, який вніс у народні збори пропозицію про вшанування Геродота, цей факт доводиться вважати встановленим.

У науковій літературі цьому надзвичайно важливому повідомленню в останні часи не пощастило. Так, Якобі всіляко намагається «методично», як він пише, обробити цю звістку так, щоб підірвати її виняткове значення; Кюнер, Овет, Алі намагалися внести зміни до тексту так, щоб уникнути необхідності пояснити, за що Геродот отримав десять талантів³. Дійсно, оскільки відомо, що навіть Піндар отримав за свій дифірамп, при-

¹ Три перші екскурси з цієї серії були надруковані у Працях Одеського державного університету, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 35—46. — Редакційна колегія.

² Див. Праці ОДУ, т. 149, вип. 7, стор. 44 та 46. — Редакційна колегія.

³ Див. F. Jacoby, Herodotos, RE, Supplementband II, 1913, Sp. 226—229, де вказана відповідна література. Пор. С. Я. Лур'є, Геродот, М.—Л., 1947, стор. 18—19.

свячений спеціально Афінам, лише 1000 драхм, тобто у 60 разів менше (Isocrates, *Peri antidoseos*, § 166), трудно уявити собі, що Геродотові була дана така величезна винагорода виключно за літературні заслуги⁴. Проте факт вшанування Геродота народними зборами (Дііл) та радою (Єв-севій) афінської держави та високу грошову винагороду, яку він отримав, заперечувати неможливо.

Вшанування Геродота радою та народними зборами Афін є безперечним доказом наявності тривалих та глибоких зв'язків історика з Афінами, а такі зв'язки ніяк не могли виникнути безпосередньо перед вшануванням, але повинні були скластися протягом довгого ряду років, можливо навіть вже з початку правління Перікла (близько 460 р. до н. е.) і аж ніяк не пізніш початку боротьби Афін з пелопоннесцями за гегемонію на суші, що розпочалася невдалою битвою при Танагрі (457 р. до н. е.) і закінчилася Тридцятирічним миром (взимку 447—446 р. до н. е.) Уже на початку 50-х років Геродот міг одержати від свого впливового друга Перікла своєрідне «замовлення» на порівняльне зображення ролі Афін та Спарти у великій боротьбі за незалежність Еллади та за звільнення малоазійських еллінів з-під влади персів.

Про прихильність Геродота до афінян писали вже у старі часи; вивчали це питання і новітні дослідники. Автор єдиної радянської монографії про Геродота, професор С. Я. Лур'є справедливо пише про те, що історія Афін посідає центральне місце в праці Геродота і навіть ціла низка фактів освітлюється Геродотом з специфічно афінської точки зору⁵. Це дозволяє нам не зупинятися тут на цьому боці проблеми та перенести центр уваги на інші моменти. Чи є підстави приймати, що зв'язок Геродота з Афінами відноситься ще до першої половини 50-х років? Нам здається, що так: адже відомо, що історик був у тісній дружбі з поетом Софоклом, який присвятив Геродотові вірші (*Plutarchus, An seni gerenda sit respublica*, 3) та включив до «Антигони» та «Едіпа у Колоні» уривки з геродотової «Історії»⁶; Арістофан пародіює вступні глави «Історії» та бере з геродотового твору деякі фактичні довідки⁷; так робить і Євріпід⁸; все це свідчить про загальновідомість геродотового твору у періклових Афінах. Не можна не нагадати, що деякі географічні порівняння Геродота мають на увазі в першу чергу афінського читача (наприклад, кн. II, гл. 7; кн. IV, гл. 99); нарешті, Геродот прославляє Перікла (кн. VI, гл. 131) та навіть цитує його слова (пор. кн. VII, гл. 162 та слова Перікла, наведені Арістотелем — *Rhetorica*, I, 7, р. 1365; III, 10, р. 1410) — усе це треба розглядати як наслідок довгорічних зв'язків з Афінами; до цього ж таки припущення веде і сама сума винагороди, одержаної Геродотом у 445—444 р. до н. е., напередодні його переїзду до Фурій.

Це знову підводить нас до питання: за віщо міг Геродот одержати таку величезну винагороду? Ед. Мейер гадав, що за якісь дипломатичні переговори з Персією⁹; але чи можна припустити, що якісь надзвичайно важливі переговори були доручені людині, яка не була навіть афінським громадянином? Гадати про приватні послуги (наприклад, Періклові) не доводиться, бо вшанували Геродота офіційні урядові установи — рада та народ. Ф. Якобі висловив думку, що малося на увазі винагородити Ге-

⁴ С. І. Соболевський не виключає, проте, такої можливості. Пор. *История греческой литературы*, т. II, АН СССР, М., 1955, стор. 33.

⁵ С. Я. Лур'є, Геродот, стор. 16; пор. F. Jacoby, *Sr.* 270, 273—242.

⁶ Не можемо підтримати скептичну позицію С. І. Соболевського і приєднуємося в даному разі до С. Я. Лур'є (стор. 20—21).

⁷ Див. С. Я. Лур'є, Геродот, стор. 21—22.

⁸ Там же, стор. 20, примітка I.

⁹ E. d. Meyer, *Forschungen zur alten Geschichte*, B. I., Halle, 1892, S. 200.

родота за його участь у заснуванні Фурій¹⁰; проте в 445—444 рр. до н. е. Фурій ще не було, а якби йшлося про надання Геродотові необхідних на майбутні витрати при заснуванні колонії грошей, то чому б наші джерела вживали виразів «отримав у дарунок» (Дііл) чи «був вшанований» (*etimethe para tes Athenaion boules* — Євсевій)? Тому нам здається, що має повну рацію С. І. Соболевський та ті дослідники, що визнають, не дивлячись на всі труднощі, вірогідність того, що Геродота було нагороджено саме за літературні заслуги. Про це прямо свідчить Плутарх, який в усякому разі добре знав твір Дііла; перед наведеним вище уривком Плутарх пише, критикуючи Геродота: «Бувши таким гарячим прихильником Афін, ти, Геродоте, не згадав навіть про урочисту процесію до храму Агри, що її влаштовують аж до наших днів як ознаку вдячності Гекаті за перемогу (Плутарх має на увазі перемогу афінян при Марафоні. — М. Б.). Це може, правда, бути підставою для того, щоб не вірити плямуючій Геродота чутті, нібито він за свої лестоші афінянам одержав від них багато грошей» (*De Herodoti malignitate*, 26). Оскільки і Євсевій, як видно з наведеного нами вище місця, недвозначно вказує, що Геродот був вшанований афінською радою, бо він прочитав афінянам свої книги (*eranagnous autois tas biblous*), а Плутарх підкріплює далі свої обвинувачення вказівкою на Дііла, то виходить, що обидва існуючі джерела, які згадують про винагороду Геродота, вказують цілком певно — і мабуть незалежно одне від другого, — що він одержав нагороду за свої «книги» (Євсевій) або за «лестоші» афінянам (Дііл), тобто за свій літературний труд.

І не можна не сказати, що винагорода відповідала тому, що було зроблено Геродотом: як би не протестували деякі старогрецькі письменники, які б обвинувачення у необ'єктивності не висувалися час від часу деякими новітніми дослідниками, — проте не тільки народи класичної старовини, але й весь цивілізований світ аж до наших часів уявляє собі всесвітньо-історичну роль Афін у великій боротьбі греків за незалежність саме такою, якою її намагався зобразити Геродот. І ніякі критичні зауваження не можуть похитнути основну думку Геродота, яка була, як він сам зазначив, ненависна вже за часів його життя більшості еллінів: «той, хто сказав би, що афіняни були рятівниками Еллади, той не розійшовся б з істиною» кн. VII, гл. 139).

Не доводиться заперечувати, що Геродот блискуче виконав свій задум: великі, гідні здивування вчинки як еллінів, так і варварів було навк збережено від безславного забуття. І більше того — використавши свої подорожні начерки різних країн та дивовижних народів, підпорядкувавши цей матеріал єдиній цілі — історії визвольної боротьби проти персів, — Геродот створив твір зовсім особливої якості, художні особливості якого визнавалися навіть такими суворими критиками як Фукідід та ворогами як Плутарх. Але головним придбанням Геродота є його всесвітньо-історична перспектива, його людяність, його демократичні погляди. А де можна було в Елладі V ст. до н. е. засвоїти такі погляди, як не в періклових Афінах?

Отже при усій подібності «Історії» Геродота в подробицях до творів логографів, його попередників і частково сучасників, вона являє собою закономірний для епохи найвищого внутрішнього розквіту Греції (Маркс) перехід логографічної літератури до нової, вищої якості. Тільки засвоївши афінські інтереси, до того ж взяті у їх найширшому втіленні, тільки переборовши місцевий патріотизм та зневагу до варварів, міг грек середини V ст. до н. е. створити справжній історичний твір. Афінський період

¹⁰ F. Jacoby, Sp. 229.

його життя створив з Геродота-логографа дійсного «батька історії». Твердження деяких вчених, ніби Гекатей Мілетський або Харон Лампсакський мають більші права на цю почесну назву, побудовані на непорозумінні: адже справа не тільки в конкретно-історичному змісті попередників Геродота, а в велетенській побудові всесвітньо-історичного твору.

Якщо можна визнати за твердо встановлений факт, що Геродот одержав десять талантів за свій твір, то це треба розуміти не формально. В нас немає сумніву, що Аніт вніс саме таку пропозицію (*Ανυτου το ψεφισμα γραψαντος* — Плутарх з вказівкою на Дііла); адже і в Херсонесі Таврійському вшанували у свій час місцевого історика Сіріска саме за те, що він «відносини з містами дослідив відповідно до гідності народа», *historesen epeikeos toi damoi* (IOSPE, vol. I, ed. 2, № 344, p. 290); чому б афінянам не прийняти подібне або близьке формулювання? Але це не виключає, що розмір винагороди встановлювався не тільки у зв'язку з літературною заслугою, а мав на увазі і якісь інші вчинки Геродота — якщо припустити, наприклад, що малося на увазі компенсувати Геродота за витрати під час його подорожей, тісно зв'язаних з інтересами Афіньської держави та торговельної політики Афінь, то сума винагороди не здавалася б нам особисто надмірно завищеною...

Розвиваючи стару думку М. Дункера, який вважав, що між подорожжю Геродота на береги Евксинського Понту і так званою понтійською експедицією Перікла був певний зв'язок¹¹, професор Д. П. Каллістов поставив питання значно ширше: чи не встановлюється взагалі певний зв'язок між усіма мандрівками і тісно сплетеною з ними літературною працею Геродота, з одного боку, та афінською політикою середини та третьої чверті V ст. до н. е., з другого? Всупереч необгрунтованим сумнівам у цьому питанні, думка Д. П. Каллістова заслуговує, як на наш погляд, на повну увагу¹².

Починаючи принаймні з єгипетської експедиції афінян (це веде нас до першої половини 50-х років) шляхи Геродота та афінської політики, керованої Періклом, вже не розходяться, як можна припускати, до смерті обох. І якщо вкупі з Д. П. Каллістовим приєднатися до гіпотези професора Б. М. Гракова, який вважає, що перед загальновідомою експедицією до Понту на чолі з Періклом і Ламахом у 437 р. до н. е. — вже той факт, що їй очолив особисто Перікл, виразно промовляє про велику роль, яку надавали в Афінах спробі поширити Афіньську архе у Чорномор'ї¹³ — була ще одна афінська експедиція в ці краї приблизно всередині 40-х років¹⁴. то важко було б заперечувати вірогідність того, що і подорож Геродота до Ольвії наприкінці 50-х років (див. слідуючий екскурс) була зроблена у певній погодженості з намірами Перікла на Понті¹⁵. Дуже показово, що Геродот, який дав побудову всесвітньої історії свого часу під специфічно афінським кутом зору, в той самий час дав і докладний опис в першу чергу тих двох країн, які були найцікавішими для афінських купців та політиків, тобто Єгипту та Скіфії, а останні дні свого життя провів у третій, тобто в Італії.

Якщо припустити, що недешеві та нелегкі подорожі Геродота до бе-

¹¹ М. Дункер, *Des Perikles Fahrt nach Pontus*, SPA, В. XXVII, Н. 2, 1885, S. 583 ff.

¹² Д. П. Каллістов, *Очерки по истории Северного Причерноморья*, Л., 1949, стор. 204.

¹³ F. Miltner, *Perikles*, RE, В. XIX, 1937, Sp. 774.

¹⁴ Б. Н. Граков, *Материалы по истории Скифии в греческих надписях*, ВДИ, 1939, № 3, стор. 238; пор. Д. П. Каллістов, *вказ. твір*, стор. 204—205.

¹⁵ Проти цього, але без усякого обгрунтування свого скепсису, висловився С. О. Жебельов (С. А. Жебелев, *Северное Причерноморье*, М.—Л., 1953, стор. 316, примітка 1, у кінці).

регів Нілу та Борисфену були зроблені за прямим або непрямим дорученням афінського уряду, який був зацікавлений у тому, щоб дістати перевірені дані про країни, які знаходилися в центрі афінських економічних та політичних інтересів, стає зрозумілою і та нечувано висока винагорода, яку одержав історик. В слідуючому столітті, за часів Дііла, ці інтереси змінилися і той, хто мав перед собою лише псефізму Аніта і хотів знайти причину цього вшанування, бачив її вже не в життєвих інтересах Афінської архе, що і сама була вже лише історичним спогадом, а в «лестошах», що їх нібито розточав Геродот афінянам у своєму творі; для Плутарха, який написав спеціальний трактат про злочивність Геродота, а жив через шість віків після нього, підкуп історика афінянами був цілком доведеним. Але чи можемо ми погодитися з таким вироком? Припустимо навіть, що Геродот дійсно перейшов усяку міру у своєму афінофільстві, — хіба вірогідно, що прості та скупенькі афінські громадяни так надмірно дбали про свою майбутню славу, що згодилися винагородити Геродота аж десятьма талантами, тобто сумою, яка дорівнює форосу таких крупних союзників, як Абдера чи Мілет (батьківщина Геродота, Галікарнас, під час перебування у складі Афінської архе вносив щороку лише по два таланти)? Чи не є така думка лише рудиментом ідеалістичних уявлень про щасливі Афіни, де усі громадяни тільки й мали турбот, що проглянути чергову виставу в театрі або прослухати відомого софіста? А хіба ж Піндар не підносив і не вихваляв афінян у спеціально присвяченому їм дифірамі? І чи можна зменшувати політичне значення цієї поетичної агітації? Проте поетичні захоплення славнозвісного співця практичні афіняни оцінили лише у тисячу драхм, у шістдесят раз менше, ніж твір Геродота. Це може розглядатися як доказ того, що «Історія» давала афінянам не тільки естетичну насолоду і розглядалася не тільки як вдала афінофільська пропаганда, але давала — або принаймні обіцяла — і абсолютно реальні вигоди. Спеціальна подорож до Єгипту і до Скіфії, перевірені і точні дані про ці ринки були варті того, щоб не тільки відшкодувати витрати, але й нагородити того, хто їх зібрав, обробив та виклав, а до того ж історик ще й всебічно і «відповідно до гідності народу» висвітлив героїчне минуле Афін; це мабуть і було оцінено у десять талантів, тим більш, що у Геродота були в Афінах впливові друзі, а сам він вже готувався до переїзду до Фурій, афінської колонії на далекому заході, куди все частіше поверталися погляди афінських купців та політичних керівників.

Так логограф став «батьком історії» і отримав за це не тільки почесну винагороду від афінського уряду, але й чималу матеріальну. Чи розуміли Перікл та його друзі, які фактично тільки в 445 р. до н. е. ліквідували опозицію в Афінах (остракізм Фуکیدіда сина Мелесія припадає на той самий рік, що і постановою про вшанування Геродота), справжню цінність геродотового твору? Здається, що так: адже не випадково присвятив загальнознаний коріфей аттичної поезії Софокл оду Геродотові, в якому не можна бачити когось іншого, крім історика; не випадково цитує він у поставленій в 440 р. до н. е. «Антигоні» його твір. А про те, що і в 20-х роках, незабаром після смерті Геродота, Арістофан своєрідним засобом нагадував афінським глядачам про нього, говорилося вище.

Історична наука нашого часу теж високо оцінює «батька історії». При усіх протиріччях Геродота, наївності його міркувань, недостатній критичній джерел, незнайомстві його з мовами тих народів, про яких він зберіг звістки (єгиптян, скіфів, вавілонян і т. п.), праця його стоїть незрівняно вище всіх його попередників та сучасників справжньою колосальністю зібраного ним матеріалу, який об'єднується єдиною узагальнюючою ідеєю та підпорядковується єдиному плану. Не можна не погодитися з Ф. Г. Мі-

шенком в тому, що «якщо Фуکیدід більш за Геродота відповідає нашим уявленням про вірогідного історика, не слід забувати, що завдання Фукидіда були значно скромніші і що його історія Пелопоннеської війни не може навіть і порівнюватись з працею Геродота багатством та різномірністю матеріалу, тим інтересом та значенням, що він його має для історика не однієї лише Еллади, але й усього людського розвитку взагалі»¹⁶.

5. Геродот та скіфські етногонічні легенди

Особливе значення має твір «батька історії» для стародавньої історії нашої великої батьківщини, зокрема її європейської частини, сучасних українських степів, Криму та Кавказу. Його твір дає нам перше докладне письмове оповідання про розселення, господарство, суспільний лад та побут племен, які жили на цих територіях. Вірогідність цих повідомлень Геродота давно визнається в історичній літературі; але поруч з розповідями про скіфів та їх сусідів Геродот наводить і легенди, які вони розповідали про своє власне походження. Зрозуміла річ, що ці легенди відбивають в першу чергу уявлення народів Північного Причорномор'я про своє минуле; проте не можна відмовлятися і від намагань встановити і реалії цих легенд. Не можна сказати, що скіфські етногонічні легенди не вивчалися; нам здається, однак, що низка зв'язаних з ними моментів вимагає ще багатьох розшуків. Деякі міркування з цього приводу викладаються нижче.

Скіфські етногонічні легенди, збережені Геродотом, передаються цим останнім, як відомо, у двох паралельних варіантах. Першу легенду він при цьому визначає як розповідь самих скіфів, «hos de Skythai legousi» (кн. IV, гл. 5—7), а другу — як розповідь еллінів, які живуть на Понті, «tauta de Hellenon hoi ton Ponton oikeontes legousi» (кн. IV, гл. 8—10). За першою версією Зевс та дочка річного бога Борисфена народжують «першого мужа» Таргітая, в якого було троє синів — Ліпоксаїс, Арпоксаїс та Колаксаїс¹⁷. «І от, — продовжує Геродот, — від Ліпоксаїса походить той скіфський рід (genos), що носить назву авхатів; від середнього брата Арпоксаїса — ті, що зветься катіарами і траспіями, а від молодшого, що став царем, — ті, які називаються паралатами». За другим переказом Геродота Геракл (тобто теж син Зевса) народжує від шлюбу із змієдівою трьох синів — Агатірса, Гелона та Скіфа, родоначальників та епонімів відповідних племен.

Обидві легенди багато разів порівнювалися та вивчалися, що дає нам можливість залишити тут без розгляду низку зв'язаних з ними питань¹⁸. Але треба запитати: від кого ж почув Геродот ці сакральні легенди скіфів? Оскільки питання про особисте відвідування Геродотом Ольвії вирішується зараз більшістю вчених позитивно, з чим не можна не погодитися (пор. слідуєчий екскурс), можна приймати, що двічі згадані ним «елліни, які живуть на Понті» (кн. IV, гл. 8 та 10), не хто інші як ольвіополіти; отже друга легенда — це ольвійська варіація етногонічної ле-

¹⁶ Див. вступну статтю Ф. Г. Мищенка до російського перекладу геродотової «Історії» (Геродот, История, т. I, изд. 2, М., 1888, стор. CLXVII).

¹⁷ Деякі рукописи геродотової «Історії» передають ім'я першого брата не Liroxais, а Nitoxais.

¹⁸ Див. особливо такі праці: С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 29—37, 331—333; Б. Н. Граков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950, стор. 7 слл.; Б. В. Варнеке, Легенды про походження скіфів, ЗІФВ, № 76, 1928, стор. 138 слл.; W. Aly, Volksmarchen, Sage und Novelle bei Herodotos, Göttingen, 1921, S. 113 f.; В. П. Клинггер, Сказочные мотивы в «Истории» Геродота, Киев, 1903, стор. 103 слл.; Ф. Г. Мищенко, Легенды о царских скифах у Геродота, ЖМНП, 1886, № 1, стор. 39 слл.

генди скіфів (про це свідчить і локалізація співжиття Геракла з Єхидною у Гілеї, тобто у священній місцевості ольвіополітів). Хто ж був інформатором Геродота щодо першої, спеціально скіфської варіації легенди? При вирішенні питання про етнічну належність того, від кого чув Геродот цю легенду, не можна не підкреслити, що саме ця версія була загальноплемінною, «офіційною» серед скіфів — адже тільки у цій версії з'ясовується походження скіфського племінного союзу, загальноплемінної влади в ньому та головного загальноскіфського свята. Якщо навіть у цьому варіанті чималу роль відіграє парна упряжка волів, показник важливої ролі землеробства та осілості, проте треба підкреслити, що усі царські «клеїноди» — плуг, ярмо, сокира та келих — належали царському роду Колаксаїса та в нього зберігались. Тому ми дозволяємо висунути припущення, що Тімн, довірена людина скіфського володаря Аріапіфа, який розказував Геродотові про сумну долю Скіла та Анахарсіса і дав поруч з цим розгорнену довідку про генеалогію скіфського царського роду (кн. IV, гл. 76), не відділяв генеалогію нащадків Спарганіфа від етногонічного міфа, який виводив цей пануючий рід безпосередньо від Колаксаїса та його батька Таргітая. Що ж можна сказати про цих етноархів скіфського народу?

«В цій країні, коли була вона ще ненаселена, першим мужем став Таргітай» (кн. IV, гл. 5) — так повідомлює Геродот. Цей чіткий, сповнений соціального змісту засіб висловлювання Геродота, що говорить про Таргітая як про першого впорядника степу, як про його першого володаря (див. далі: «*αρο του πρώτου βασιλεος Ταργίταιου*», від першого царя Таргітая, кн. IV, гл. 7), в існуючих перекладах біологізується (Ф. Г. Міщенко, В. К. Клінгер, перекладачі у збірці «*Scythica et Caucasia*» передають *protos anēr* Геродота словами «перша людина»). Між тим Геродот цілком логічно вживає термін соціально насичений — *aner*, — що історично відповідає почесному становищу чоловіка-господаря, голови патріархальної сім'ї, а не нейтральне визначення *antropos*. Тільки таке розуміння ролі Таргітая, не як першої людини взагалі на території Скіфії, а як першого мужа у степах на світанку їх освоєння кочовими племенами, першого переможця у боротьбі з незайманими безмежними просторами аж до ісседонських осель на сході (кн. IV, гл. 16) і мабуть також першого переможця у боротьбі з ворожими племенами, одвічними жителями степів, дозволило «еллінам, що живуть на Понті» ототожнити цього місцевого етноарха з своїм Гераклом.

На превеликий жаль, повідомлення Геродота про Таргітая виключно скупі. Батьком його названо Зевса; це, безумовно, не Зевс Олімпієць греків, а той скіфський бог, якого Геродот зіставляє з ним та каже, що скіфи називають його Папаєм (кн. IV, гл. 59). Мати навіть не названа; зазначено лише, що вона дочка «ріки» (грецькою мовою *ho potamos* чоловічого роду), тобто річного бога Борисфена; в даному разі ми не можемо вгадати, чи не носив цей бог ще одного імені, вже не того, під яким він був відомий грекам, а спеціально скіфського.

Ім'я Таргітая безумовно заслуговує окремого вивчення. Іраністичні спроби його витлумачення не привели до позитивного результату (праці Гарматти, Бранденштайна, Згуста¹⁹); проте надзвичайна поширеність близьких імен вимушує відкинути спроби обійти його аналіз. Ця пошире-

---

¹⁹ L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955, S. 262—265. Автор наводить новітню літературу з приводу імен Таргітай та Тіргатао.

ність відповідної номенклатури та ономастичні паралелі варті того, щоб коротенько торкнутися тут цього питання.

Перший за часом випадок вживання імені, безумовно однотипного та рівнозначного з геродотовим ім'ям «Targitaos», зустрічаємо у Поліена: це — ім'я меотянки Тиргатао, що жила в IV ст. до н. е. Поліен передає його у формі «Tirgatao» (Polyaeni Strategematon VIII, §55). Місце діяльності цієї яксаматки — це східне Приазов'я, долини Дона та Кубані і Таманський півострів.

Проїшло більше тисячі років після Геродота, коли Константинополь дивувався незвичайному явищу: до двору імператора Юстиніана прибули послы аварів. На чолі послів стояв Таргітай, ім'я якого не раз зустрічається на сторінках різних першоджерел, аж до 585 р., коли він був захоплений візантійцями та за наказом імператора Маврикія потрапив у заслання²⁰.

Можливо, що в складі аварського племінного союзу було чимало північнопричорноморських племен; можливо, що візантійські автори надали звичної «геродотівської» форми якомусь близькому за своїм фонетичним складом «варварському» імені. Але як тоді зрозуміти, що і в XII ст. ми знаходимо живого носія знову ж таки ймення? Дійсно, у монгольському епосі Таргутай — це відома постать (так звали гонителя юного Темучина, майбутнього Чингис-хана). А про невідповідність такого імені виразно промовляє той факт, що і зараз у Даурії, на південний схід від Чити, між Ононом та Інгодою існує селище Тиргітуй. В ньому живуть зараз росіяни (забайкальські козаки), які ніяк не могли принести цю назву з далекої батьківщини²¹. Неможливо бачити тут просте випадкове явище; беручи до уваги, що власні імена дуже легко переходять від одного народу до іншого, ми вважаємо, що власне ім'я «Таргітай» та фонетичні варіанти цього імені реально існували в усьому степовому ареалі від пущей Монголії до дністровських плавнів. Але в такому разі можна сподіватися знайти його відгуки і серед назв народів, що жили в цих степах та на суміжних територіях.

Розпочинаючи виклад воєнних дій у Скіфії під час навали Дарія, Геродот чітко зазначає, що «первісна» (arkhaie) Скіфія, тобто та, з територією якої в першу чергу треба зіставляти етнічні легенди, починається біля затоки, що її утворює Фракія; це є сучасна Одеська затока у широкому розумінні — весь морський простір від берегів Криму до узбережжя сучасної Румунії (Геродот, кн. IV, гл. 99). І ось саме тут ми знаходимо народ таргів, що жив у I ст. н. е. «нижче (тобто на південь.— М. Б.) бастарнів, біля Дакії» (Ptolemaei Geographia, III, 5, 11)²²; сусідами їх на півдні показані тірагети, що жили на узбережжі сучасного Дністровського лиману. На протилежному кінці «первісної» Скіфії, на західному узбережжі Криму ще з III ст. до н. е. згадуються сатархи²³, ім'я яких, якщо відкинути препозитивну частку са — являє собою варіант того ж таки імені (таргі — тархі). Нарешті третій варіант дає ім'я казкового гіпербореїського народу таркінеїв (Stephani Byzantii Ethnica s. v. Tarkynaioi),

²⁰ Ю. А. Кулаковский, История Византии, т. II, Киев, 1912, стор. 339—340; 349—350. Автор наводить усі першоджерела про цього аварського тезка скіфського етнарха.

²¹ Див. «Сокровенное сказание Юань Чао Би Ши», пер. Козина. Пор. Большой всемирный атлас под ред. Э. Ю. Петри и Ю. М. Шокальского, СПб., 1905, карта № 47, квадрат Е-6.

²² Текст дає «Таргі»; виправлення на «Таргі» дав акад. О. І. Соболевський, (Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVII, 1922 (1924), стор. 295).

²³ IOSPE, v. I², №№ 670—672, 168; Melae Chorographia, II, 1, 2—3.

де суфікс — ін. як показав О. І. Соболевський, пізнього походження, а основа є «таркі»²⁴.

Пересуваючись далі на південь, ми зустрічаємо цю ж основу у формах Таркон-, Трокон- і Таркін- у вигляді першого компоненту складних імен на заході та півдні Малої Азії, особливо у Кілікії²⁵. Оскільки в цьому районі існував культ бога-громовника Тарку, паралелі алародійського Тешуба²⁶. можна гадати, що перед нами теофорні імена. Але тоді постає питання: чи не можемо ми відділити цю теофорну частину і в імені геродотового Таргітая? В такому випадку воно розпадається на три частини — «Targi + tao + s» (кінцева сігма є тут, як показує ім'я Тіргатао, грецьке закінчення називного відмінку однини для імен чоловічого роду). Використовуючи давнє спостереження Вс. Міллера²⁷. ми впізнаємо у другій половині імені Таргітая іранське «tava» — «сильний», «могутній», але розуміємо цей епітет не в біологічному, в соціальному аспекті. Тоді значення імені в цілому стає зрозумілішим: воно складено за таким зразком, як російські билинні імена «Калин-царь», «Илья-богатырь», і означає «Таргі-могутній», «Таргі-володар», «Таргі-правитель» або «Таргі-богатир». Саме тому Геродот супроводить першу згадку про Таргітая почесним визначенням «анег» («муж»), яке і відповідає за своїм змістом другій половині імені Таргітая.

Зіставляючи ті географічні райони, де можна відшукати першу половину імені Таргітая, ми знаходимо її у Подністров'ї, на західному узбережжі Криму, можливо також у Прикубанні та на узбережжі північно-західної частини Причорномор'я; впадає в очі також поширеність близьких імен на південному заході Малої Азії. Чи можна вважати за чисту випадковість той факт, що тут стародавні автори згадують і про кіммерійців? Нам такий дивовижний збіг здається просто неможливим, і ми наважуємося висунути припущення про те, що ім'я і весь образ Таргі-Таргітая були запозичені скіфами від їх попередників кіммерійців. Пригадаємо, що в обох варіантах скіфської етногонічної легенди Таргітай-Геракл виступає не як безпосередній родоначальник, «батько» скіфів, а як батько їх етнарха, Колаксаїса або Скіфа (Геродот, кн. IV, гл. 6 та 10). З другого боку, десь у Подністров'ї, де височили могили кіммерійських вождів, які бачив Геродот (кн. IV, гл. 11), йому показували й головну місцеву святиню — слід, що його нібито залишив на скелі Геракл-Таргітай (кн. IV, гл. 82). Поблизу, у Гілеї, відбувся і «hieros gamos» Геракла-Таргітая з місцевим хтонічним божеством, від якого (тобто шлюбу) походять в особі свого епоніма скіфи (кн. IV, гл. 9.). Вже дуже давно зазначено і багато разів повторювано, що усі ці святині осілих землеробів, так само, як і золоті клейноди скіфського варіанту етногонічної легенди, аж ніяк не належать кочовикам-іранцям, якими були історично відомі скіфи. Треба прийняти, що ці останні прив'язали до всіма шанованих місцевих святинь та легенд легенди про своє власне походження, але основа и топоніміка скіфських етнічних переказів увібрала багато нескіфських елементів. Спеціально скіфською святинею в цих краях можна вважати лише

²⁴ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVII, стор. 294—295. Чи не можна було б назву міста Каркіни вважати також фонетичним варіантом під впливом грецького *karminos* — «рак»? Годі до цього ж циклу назв відносяться і Каркіна, і Керкініт, а також керкеги, що жили на Кубані, предки сучасних черкесів.

²⁵ P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache, Göttingen, 1896, S. 362.

²⁶ P. Kretschmer, op. cit., S. 311, 363—364. Зображення бога Тарку з атрибутами громовника (тобто еллінського Зевса, скіфського Папая) див. на таблиці при статті Б. О. Тураєва «Хеттские древности» у 73 півтомі Енциклопедичного словника Брокгауза та Єфрона.

²⁷ В. И. Миллер, Осетинские этюды, ч. III, М., 1887, стор. 126.

той величезний казан, що його було виготовлено з вістр скіфських стріл; Геродот бачив його десь «між ріками Борисфеном та Гіпанідом, у місцевості, яка зветься Еksamпай» (кн. IV, гл. 81); в іншому місці Геродот зазначає, що ця назва значить грецькою мовою «Священні шляхи» (гл. 53).

Виходячи з доскіфського походження імені та усієї міфологічної постані Таргі, ми не можемо погодитися з тим, що в імені Тіргатаю у Подієна перед нами «справжня» та первісна форма цього імені²⁸. По-перше, усі вищепаведені матеріали свідчать про поширеність форм Таргі-Тархі-Таркі, а не Тірга; ця остання, по-друге, щільно зв'язана з іранським «tigra» — авестійським «гострий», може розглядатися як етимологізація скіфами-іранцями старовинного, традиційно оточеного пошаною, але незрозумілого для них імені Таргі²⁹.

При нашому припущенні про нескіфський та доскіфський характер імені та міфологічного образу Таргітая з'ясовується, по-перше, його щільний зв'язок з Подніпров'ям та взагалі північно-західним кутком чорноморського узбережжя; цей зв'язок абсолютно незрозумілий, якщо бачити в ньому міфологічного родоначальника історично відомих скіфів; адже іраномовність, походження з далеких степів Азії та кочове життя геродотових «царських» скіфів неможливо поставити під сумнів, лишаючись на ґрунті твердо встановлених лінгвістичних та археологічних фактів. По-друге, знаходить пояснення незрозуміла та дивовижна неспроможність іраністів дати задовільну філологічну інтерпретацію імені родоначальника скіфів, виходячи з іранських та взагалі індоєвропейських мов³⁰. По-третє, зрозумілішою стає і двоїстасність Таргітая-Геракла, його близькість до уявлень скіфів з одного боку і еллінів, що живуть на Понті, з другого. Пригадаємо, що Гілея, сцена священної шлюбної містерії скіфської етногонії, була місцем культу Великої богині, втілення материнських сил природи, як в часи Анахарсиса (Геродот, кн. IV, гл. 76), так і в часи Геродота, коли там (точніше, на протилежному березі лиману) містився храм «Матері»³¹; у ольвіополітів Гілея зберігає сакральне значення ще і на рубежі II—I ст. до н. е. (IOSPE, v. 1², № 34). Але це веде нас вже до еллінського варіанту легенди.

На відміну від скупі генеалогічної довідки «скіфської» версії етногонічної легенди, версія понтійських еллінів, записана Геродотом скоріше усього в Ольвії, насичена деталями, що їх ніяк не можна вважати за витвір елліньської фантазії. Ще В. К. Клінгер звернув увагу на невідповідність того, що ця легенда не повторюється у жодного з стародавніх авторів³²; на наш погляд це виразно промовляє про її обмеженість та спеціально ольвійський характер. Безумовно, В. К. Клінгер правий і в тому, що цей священний міф «искусственно привит к имени Геракла»; акад. С. О. Жебелев показав, що зближення провадилося в таких випадках за ознакою функцій місцевих та еллінських богів, за їх «професіями»³³. Яскравим прикладом цього є ототожнення Геродотом скіфської богині вогню та очагу Табіті, яку скіфи висували на перше місце серед своїх небесних заступників, з еллінською Гестією, скромна роль якої на грецькому Олімпі не викликає сумнівів.

Відсутність у грецьких міфграфів згадувань про перебування Геракла в Скіфії не випадково збігається з тим, що Діодор називає батьком

²⁸ Так вважають усі іраністи, від В. І. Міллера до В. І. Абаєва та Л. Згустя.

²⁹ В. И. Миллер, вказ. твір, стор. 127; пор. L. Zgusta, op. cit., S. 263.

³⁰ Довідкова стаття у RE, 2 Reihe, NB. VIII, Sp. 2316 (1932) визнає ім'я Таргітая навіть тюркським.

³¹ В тексті гл. 53 читаємо «*hieron Metros*», а не «*Demetros*».

³² В. К. Клингер, вказ. твір, стор. 100.

³³ С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, стор. 29—37.

Скіфа, безпосереднього родоначальника та епоніма племені, вже не Геракла (як Геродот), а самого Зевса (Diodori Siculi Bibliotheka, II, 43, 3). Еллінський Зевс і був, очевидно, Таргітаем скіфів за своїм божественним «рангом» (пригадаємо, що хеттсько-малоазійський Тарку такий же громовник, як і Зевс). Але за своїми соціальними функціями першого організатора степової людності, які знаходять паралель саме у образі Геракла, про якого стародавній письменник пише: «Якщо десь існувала важка влада, скорботна для підвладних, чи держава, яка у своїй гордості ображала сусідів, чи оселя людей з жорстокими звичаями, які беззаконно губили чужинців, — Геракл це знищував, встановлюючи законну царську владу, моральний порядок правління та життя, доброзичливі і відповідні до вимог товариства звичаї» (Dionysii Halicarnas. Antiquit. Rom., I, 41), скіфський Таргітай був зіставлений ольвіюполітами з Гераклом³⁴.

У зв'язку з цим треба сказати і про особливу роль в Ольвії культу Зевса. Ще Ф. Білабель підкреслив значення того, що тут вшановано Зевса Ольбія, епоніма міста, який відсунув на другий план головного бога мілетян, Аполлона Дельфінія³⁵. Останнє не дуже вірно, бо новітні знахідки проливають яскраве світло і на культ Аполлона Дельфінія, але і значення культу Зевса заперечувати не можна. Він для ольвіюполітів не тільки «славний, великий, щасливий» (буквальне значення грецького *Olbios*), але його вони іменують головою свого міста (*Poliarkhēs*) та царем (*basileus*), а також «спасителем» та «визволителем»³⁶. Така сила сакральних епітетів сама промовляє за себе, і навіть у пізніші часи, коли головними богами ольвіюполітів стають Аполлон Заступник та володар моря Ахілл, вони традиційно збирають засідання ради біля зевесового храму, де переховувалася і казна³⁷. Але хіба цей образ був для ольвіюполітів тільки тим олімпійцем, якого вони знали в себе на батьківщині, в Мілеті або в Елладі? Аж ніяк. Нема сумніву, що він увібрив багато рис місцевих богів, пристосувався до нових сакральних легенд та священних місцевостей.

Вже за самим характером античних уявлень про богів, уявлень завжди локальних, прив'язаних до конкретних місцевостей, елліни, які оселилися на північному узбережжі Чорного моря, не могли обійти місцевих богів, «господарів» їх нової батьківщини. При цьому, чим розвиненіші були місцеві уявлення про богів і чим більше економічне та соціальне значення належало місцевим елементам у заснованих греками емпоріях, а згодом полісах, тим більшим був і вплив релігійних уявлень, культових дій та сакральних легенд тубільного походження у пантеоні новоутворених міст-колоній. І якщо зараз, вивчаючи сакральні древності і міфи грецьких міст Північного Причорномор'я, ми знаходимо риси, невластиві метрополії та відмінні від релігійних уявлень, легенд та обрядів її населення, ми мусимо визнавати в цьому вплив старовинних місцевих традицій, своєрідно засвоєних та переосмислених колоністами. При цьому не останнє місце у процесі цього засвоєння та переосмислення відіграло зіставлення місцевих богів та героїв з еллінськими, ототожнення їх за функціональними ознаками і, як остаточний результат цього процесу, надання власним «батьківським» богам багатьох рис місцевих небожителів та йменування останніх еллінськими іменами. Цей процес ще не закінчився у часи Геродота (характерно, що він не згадує про культ Ахілла у ольвіюполітів або взагалі на Півночі), і тому той, кого він вважає

³⁴ Пор. Б. В. Варнеке, вказ. твір, ЗІФВ, № 76, 1928, стор. 194.

³⁵ F. Bilabel, Die Ionische Kolonisation, «Philologus», Supplementband XVI, H. 1, Leipzig, 1920, S. 97—100, 109—110.

³⁶ IOSPE, v. I², №№ 25, 42, 143, 160—162, 183, 187.

³⁷ Dionis Chrysostomi Oratio XXXVI, § 17. Пор. також Th. Struve, Pontische Briefe, RM, B. XXIV, 1869, S. 558—569.

Гераклом, сином Зевесовим, для інформаторів Діодора був вже самим Зевсом.

Тому ми не можемо погодитися з І. І. Толстим, який пише: «На торговельних судах з Греції завозяться у Понт старовинні грецькі легенди», і далі вивчає північнопричорноморські культу як виключно еллінські³⁸. Немає сумніву, що греки привозили з собою не тільки вино та олію, а й свої культурні звичаї та релігійні уявлення, але прибували вони не в безлюдну пустелю, а в порівняно густо населену країну; щоб грецькі сакральні легенди прив'язалися тут до конкретних географічних об'єктів, їм необхідні були опорні пункти у сакральних легендах місцевих племен, і ігноруючи наявність цих останніх неможливо посунути вперед дослідження ідеології самих понтійських еллінів.

Підходячи під таким кутом зору до образу Таргітая-Геракла геродотових легенд, ми бачимо яскравий доказ специфічно скіфського характеру грецького їх варіанта вже в тому, що коні та колесниця, які не відіграють ніякої ролі в еллінських міфах про Геракла, являються тут його важливим атрибутом; увагу на це звернув ще Клінгер³⁹. Варіант понтійських еллінів приводить Геракла «у пустинну країну, що її зараз населяють скіфи», як типового кочовика-варвара: він має колесницю, запряжену кіньми, та жене перед собою стадо корів⁴⁰. Дальший зміст легенди загальновідомий (пор. Геродот, кн. IV, гл. 8—10) треба тільки підкреслити, що Геродот наводить її не як цікаву новелу, казку або літературно оброблений міф, а як сакральну-культову легенду, яка має за мету з'ясувати священні звичаї країни, що має за свій господарчий та культурний центр тяжіння Ольвію, місто борисфенітів.

Основне зерно цієї легенди — розповідь про сакральне співжиття володарки країни, напівдіви-напівзмії (вона сама каже про себе: «я володію цією країною»), з чужинцем, богом або героєм. Від цього священного шлюбу народжуються епоніми племен, при чому порядок їх старшинства збігається з реальним розміщенням племен з заходу на схід. Етіологічність міфу, намагання його з'ясувати причини тих традицій, які заведені з давніх давен і непорушно додержуються (таким є, наприклад, звичай носити на поясах келихи; ще важливішим є інший момент — стріляння з лука, як випробування повноцінності змужнілого скіфа, — Геродот, кн. IV, гл. 10), не можуть бути поставлені під сумнів.

Ще в 1909 р. Е. Р. Штерн аналізуючи відому ольвійську епіграму про стріляння з лука (IOSPE, v. 1², № 195), прийшов до висновку, що такі змагання були встановлені ольвіюполітами під впливом сусідніх скіфів⁴¹. Але ми маємо усі підстави для припущення, що в цій стрільбі ми маємо в розумінні її Геродотом справу з спеціальною термінологією: в тексті стоїть «*exikesthai pros ton prokeime non aethlon*», що Ф. Г. Міщенко та В. К. Клінгер, а також перекладач у збірці «*Scythica et Caucasica*» передають «разрешить предложенную задачу», «выполнить предложенную задачу», «исполнить предложенный подвиг». Але тут «*ta prokeimena*» означає назначене, встановлене законом, а як відомо і порядок проведення сакральних змагань встановлювався законами; отже ми перекладаємо наведений пасаж: «витримати встановлене змагання» або «вийти переможцем з встановленого змагання». Це знаходить підтримку в даль-

³⁸ И. И. Толстой, Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте, Пгр., 1918, стор. 11.

³⁹ В. К. Клингер, Сказочные мотивы, стор. 100.

⁴⁰ Міщенко та Клінгер помилково перекладають «стадо биків»; але в тексті Геродота стоїть «*hai boes*», тобто «корів».

⁴¹ E. von Stegn, Der Pfeilschuß des Olbiopoliten Anaxagoras, JÖAI, B. IV, H. I, S. 58.

шому тексті, де городотове «epitelesanta» перекладачі передають «задачу виконав», «исполнивший задачу», «исполнил задачу». Ми перекладаємо: «виконавши заповіт»; доповненням при ньому може бути тільки узятє з розповіді про старших братів «top ppokeimepon aethlon». Дієслово ж «epitelein», «виконувати», «справляти» вживається, коли йде мова про виконання обрядів, законів, звичаїв, обіту і т. п., часто з доповненням агопа, синоніма нашого aethlon, говориться про встановлення сакральних ігрищ або змагань на пошану когось з богів чи героїв. В даному разі молодший син Геракла, Скіф, виступає як перший встановитель священних змагань, які відбувалися після цього систематично у скіфів, були запозичені еллінами та справлялися в Ольвії аж до часів згаданого вище напису, тобто до IV ст. до н. е. Правильне опоясування теж мало в очах скіфів велике значення і було, як можна гадати, зовнішнім оформленням визнання юнаків повноцінними членами суспільства.

Геродот згадує у своїй «скіфській» версії етногонічної легенди тільки про походження подруги Зевса, матері Таргітая, не називаючи її імені— вона є дочкою річного бога Борисфена (кн. IV, гл. 5). В іншому місці Геродот вказує, що жінкою скіфського Зевса-Папая була Гея-Апі (кн. IV, гл. 59); не може проте бути сумніву, що і скіфський Папай, як і еллінський Зевс, не вдовольнявся одною жінкою; отже вважати мати Таргітая саме за цю ближче невідому Апі в нас нема підстав. Не більше підстав і для ототожнення матері Таргітая з Гестією-Табіті, яку скіфи «ставлять вище усіх богів» (кн. IV, гл. 59). Іданфірс, вождь скіфів, відмовляючись визнати владу ахеменідського «царя царів», згорда відповідає Дарію: «Володарями своїми я визнаю лише Зевса, мого пращура (top emon ppo-ron), та Гестію, царицю скіфів» (гл. 127); тут важливе і перше твердження, тобто визнання скіфським володарем свого походження від Зевса (пор. Diodorus Sic., II, 43, 3 та Melae Choro-graphia, II, 11), і друге, тобто визнання особливого місця Гестії-Табіті у скіфському пантеоні.

Третя богиня скіфів — це Афродита Уранія, яку вони за Геродотом називають Аргімпаса. Про Афродиту в Північному Причорномор'ї існувало чимало легенд, при чому деякі їх варіанти поєднують її з Гераклом. Так, Страбон передає, що Афродита, коли гіганти (тобто хтонічні сили) напали на неї, «призвала на допомогу Геракла та сховала його у якійсь печері, а після цього, приймаючи кожного гіганта окремо, передавала їх поодиноці Гераклові, щоб той їх вбивав обманом» (Strabonis Geographica кн. XI, гл. 2, § 10). Але ця розповідь веде нас вже до питання про подругу Геракла-Таргітая.

За Геродотом, ця остання — напівдівчина, тулуб якої переходить у зміїні кінцівки; саме такими зображали греки в елліністичні часи гігантів, ворогів Афродити. Чи не її це родичі, роздратовані її співжиттям з чужинцем? Відповісти на таке запитання неможливо, але відомо, що змієногі жіночі істоти зустрічаються на речах, які вживалися скіфською верхівкою; такі золоті бляшки траплялися в скіфських курганах, а загальновідомий налобник кінського убору з Цимбалової могили дає приклад розповсюдження цього мотиву і на інші предмети⁴². Нам здається, що ця богиня і була скіфською Афродитою; не можемо не пригадати у зв'язку з цим і того, що Геродот двічі повторює повідомлення про особливе ставлення скіфів під час їх перебування в Передній Азії до аскалонської Афродити Уранії (кн. I, гл. 105 та кн. IV, гл. 67): за розграбування її храму ця богиня насилає на скіфів специфічну «жіночу» хворість і в дальшому

⁴² Еберт зіставляє цю богиню з персидською Артемідою (M. Ebert, Süd-Russland im Altertum, Bonn, 1921, S. 104—105), але ця остання ніколи не має зміїних кінцівок; пор. словник Д а р а м б е р а - С а л і о, т. III, стор. 153, рис. 2389—2392.

через це серед скіфів з'являється ціла категорія «женоподібних» енареїв, які виконують обов'язки гадателів. Ці скіфські евнухи ставляться Геродотом у особливий зв'язок з богинею, яку він називає, як і скіфську Аргімпасу, Афродитою Уранією; але в передньоазійському культурі аскалонська богиня називається Атаргатіс; чи випадковий збіг являє собою подібність її імені до імені геродотового Таргі-Таргітая?

Образ змієнової родоначальниці скіфів отримав від Геродота і інше визначення — він називає її Єхидною (кн. IV, гл. 5)⁴³. Якщо нагадати деякі риси цієї останньої в міфології еллінів, нам стане зрозумілим зміст цього зближування. Постать Єхидни в класичній міфології така ж розпливчаста та дифузна, як і образ геродотової змієдіви. Породження морського бога Форкіна та морського жіночого чудовиська Кето (або відповідно Тартара і Геї)⁴⁴, Єхидна є подругою грізного Тифона, який втілює у собі руйницьку силу вітрів; від цього шлюбу вона народжує цілу низку страховищ, з яких згадаємо, по-перше, орла, який шматує прикутого у Скіфії Прометея⁴⁵, і, по-друге, низку образів, що так або інакше зв'язуються з собаками — геріонова собаку Ортра, пекельного пса Кербера⁴⁶, а також Скіллу, яка зверху являє собою прекрасну дівчину, а в нижній половині — рибу, оперезану страшними собаками⁴⁷. За іншим варіантом міфу Скілла є породженням Форкіна і Гекати⁴⁸. Це дає нам право зближувати з добре відомою еллінською Гекатою також і Єхидну; можна гадати, що перші грецькі мандрівники, що з'явилися в Північному Причорномор'ї, впізнали у місцевій змієдіві (Аргімпасі скіфів, згідно з попереднім викладом) не тільки Афродиту Уранію, але й Гекату. І дійсно — біля Гілеї, на сучасній Кінбурнській косі, ми знаємо священну дільницю Гекати.

Нарешті, ще останнє зауваження щодо цієї богині племен Північного Причорномор'я. Розповідаючи про жорстокі звичаї таврів, Геродот додає, що їх богиня є «як кажуть самі таври, Іфігенією, дочкою Агамемнона» (кн. IV, гл. 103). Це той самий засіб міркування, внаслідок якого і Таргітай став Гераклом. Чи дійсно так говорили ті напівдикі таври, яких описує Геродот, сумнівно; але серед понтійських греків ототожнення таврської Діви з дочкою Агамемнона стає загально визнаним. Павсаній додає до цього, що Іфігенія не вмирає, але стає згодом Гекатою (кн. I, гл. 43, § I). Наявність в Херсонесі багатьох пам'яток з тим же «змієногим» жіночим божеством⁴⁹ дозволяє нам впізнати у таврів, в яких з повним правом часто бачать безпосередніх нащадків кіммерійців, уявлення про ту ж саму Єхидну Геродота...

Сини Таргітая носять у «скіфському» варіанті міфа імена Ліпоксаїс, Арпоксаїс та Колаксаїс. Від старшого походить скіфський рід авхатів, від середнього — катіарів та траспіїв, від молодшого — рід паралатів (або краще парадатів). Усі вони виступають як володарі — Геродот каже про появу золотих клейнодів, що вони впали з неба «єрі touton archonton», «при їх владі», «коли вони володіли» (кн. IV, гл. 5). Наші перекладачі передають це знову неточно: «при их жизни» (Мищенко, Клінгер) або просто «при них» (Бессмертний). Соціальне, а не біологічне розуміння

⁴³ Таке тлумачення геродотового тексту опирається на римських письменників (Probus, II, 115; Mela, II, 11) та на Євстафія Солунського (SC, v. I, p. 197).

⁴⁴ Hesiodos, Theogonia, vv. 298 sqq.; Apollodoros, II, 4; O. Waser, Tartaros, ALGRM, B. V., Sp. 125.

⁴⁵ Пор. старогрецькі схолії, SC, v. 1, p. 430, 451.

⁴⁶ Hesiodos, Theogonia, vv. 304—311.

⁴⁷ Higinus, Praef., p. 12, 17; schol. f. 151, p. 25, 15. ALGRM, B. IV, Sp. 1046, Fig. 12.

⁴⁸ Apollonios Rhodios, Argonautica, IV, 828 sqq.

⁴⁹ Н. В. Пятышева, О культуре Геракла в Херсонесе, ВДИ, 1948, № 2, стор. 197—204.

цього місця підтверджується словами Геродота трохи нижче «*apo tou ptotou basileos Targitaou*», пише він, отже сини Таргітая це також *basileis* (кн. IV, гл. 7); дійсно, двоє братів передають молодшому «*ten basileien pasan*», «усю владу».

Звертаючись до розгляду імен цих володарів, ми бачимо в складі їх, так само, як і в складі імені їх батька Таргітая, підкреслену владність: адже вже П. Шафарік, Мюленгоф, Міллер та інші дослідники XIX ст. вказали на те, що закінчення *-ksais* відповідає іранському «кшайя», «могутній», «володар», «цар»⁵⁰. Справжні імена синів Таргітаю набувають тоді вигляду Ліп (або Ліпо), Арп (або Арпо) та Кол (або Кола). Для іраністського тлумачення ці імена виявилися такими ж незрозумілими, як і ім'я Таргі-Таргітая. Чи можна зробити спробу якщо не витлумачити їх етимологічно (для цього треба було б, на нашу думку, мати певні уявлення про кіммерійську мову), то хоча б знайти для них паралелі? Нам здається, що, не дивлячись на низку труднощів, такі шукання все ж не позбавлені наукового сенсу.

Конкретне історично відоме плем'я, епонімом якого є старший брат Ліпо-ксайс, тобто Ліпо-володар, встановлюється з порівняною легкістю — це ті напівгреки (Геродот, кн. IV, гл. 17) калліпіди, що жили в часи Геродота навколо Ольвії. В літературі ім'я «*Kallipidai*» зіставляють з грецькими «*kalos*» — «прекрасний» та «*hippos*» — «кінь» і тлумачать як «прекраснокінні», «ті, що мають прекрасних коней»; після цього, всупереч розповіді батька історії, калліпідів вважають за тих казкових аримаспів, що їх Геродот вміщував далеко на північному сході, аж за ісседонами (кн. IV, гл. 13 та 27), і вважав за невідомих нікому з людей його часу⁵¹. Але при цьому не вважають за необхідне пояснити, чому в назві «калліпіди» знаходимо дві лямбди та одну пі, в той час як «*hippos*», «кінь», завжди пишеться через два пі, а «*kalos*», «прекрасний» — через одну лямбду⁵². Але за нормами грецького словоутвору «*Kallipidai*», після відділення патронимічного закінчення — *idai*, розпадається на «*kalos*» та «*Lipos*», «прекрасний Ліп» (або Ліпо). Утворення складних імен, першою частиною яких є епітет «*kalos*», дуже добре відоме аж до середніх віків, коли на візантійському та болгарському престолі знаходимо навіть царів Іоаннів, які носять ім'я Калоян, «прекрасний Іоанн». Отже «*Kallipidai*» означає не «прекраснокінні», а «сини прекрасного Ліпа» (або Ліпо). При цьому нам здається цілком можливим, що грецьке «*kalos*» з'явилося в складі цієї назви як переклад другою половиною, тобто Ліп (Ліпо). Чи не можна зіставляти цю основну частину імені «синів прекрасного Ліпа» калліпідів з назвою дерева липи в індоевропейських мовах? Тоді стає зрозумілою і особлива роль липи у релігійних обрядах скіфів: вони, як розповідає Геродот, провадять гадання та віщування з допомогою липової кори — «гадатель розрізає кору на три смужки і потім, заплітаючи та переплітаючи їх між пальцями, виголошує провіщання» (кн. IV, гл. 67). Там же зазначається, що цей «споконвічний» засіб гадання відкрила скіфам богиня Афродита, тобто велика скіфська богиня, прародителька скіфів⁵³.

⁵⁰ Див., наприклад, В. И. Миллер, Осетинские этюды, ч. III, стор. 126; А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, стор. 33.

⁵¹ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, стор. 32.

⁵² Форму «*hippos*» через одне пі можна відшукати тільки в архаїчному діалекті Аркадії, пор. Hoffmann, Die griechischen Dialekte, В. I, S. 15, 18, 29, 33, 84.

⁵³ Грецька міфологія теж знає персоніфікацію дерева липи — це Філура (Philyra), матір фантастичних напівлюдей-напівконей, відомих кентаврів. Батьківщина кентаврів — це північна Греція (Фессалія) та Фракія, і оскільки «дика» етимологія цього імені («кентаври-«кінні таври») не може бути науково обґрунтована, зв'язків кентаврів з Скіфією і Тавридою встановити не можна Пор. ALGRM, В. II, Sp. 1032 ff.

Не слід забувати, що Геродот не ставить калліпідів у зв'язок з Ліпом-Ліпоксаїсом; це тільки наше припущення. Геродот вважає нащадками старшого сина Таргітая «скіфський рід авхатів» (кн. IV, гл. 6). Кінцеве -ат в їх назві—це показник множини⁵⁴. Авхати (варіант—авхети, авхи) відомі античним письменникам саме там, де Геродот вміщує калліпідів; Пліній пише про них, що «від Тафрів (тобто від сучасного Перекопу.—М. Б.) вглиб країни володіють авхети, у яких народжується Гіпаніс, неври, у яких (народжується) Борисфен, гелони, фіссагети, будіни, царські (скіфи) та темноволосі агафірси» (*Naturalis historia*, IV, 88). Намагаючись погодити ці слова з Геродотом, Солін передає текст Плінія в такий спосіб: «Гіпаніс, головна скіфська ріка, бере початок в (землі) авхетів; вода його чиста та здорова для пиття, поки він не втікає в межі калліпідів, де є джерело Еksamпей, що користується поганою славою за гірку воду» (*Solini Collectanea memorabilia* XIV, 1). Мартіан Капелла дослівно повторює Плінія (*Martianus Capella*, VI, 663). В той же час Мела, джерелом якого був безпосередньо Геродот, пише, що Гіпаніс «омиває володіння калліпідів» і не пише, на землі якого народу він бере свій початок (*Melae Chorogr.*, II, 1, 7). Що до Геродота, то в нього «вище» калліпідів живуть алазони, «вище» цих останніх — скіфи-орачі, і вже в землі цих останніх лежить озеро, звідки витікає Гіпаніс (кн. IV, гл. 17—18 та 52), який приймає в себе гірке джерело «на межі землі скіфів-орачів та алазонів». Чи маємо ми підстави ототожнювати калліпідів з авхатами?

Нам здається, що не дивлячись на деякі труднощі, це все ж таки цілком можливо. Калліпіді у пізніх авторів — народ цілком літературний: вже Страбон скаржився, що імена алазонів та калліпідів «легко-важно вигадали нам Гелланік, Геродот та Євдокс» (*Geographia*, XII, 3, 21), тобто вже в елліністичні часи їх не можна було локалізувати. Авхети (авхати) римських авторів — це скіфське плем'я (*Plinii Naturalis historia*, VI, 22), яке вкупі з кількома іншими вдерлося у Приазов'я (*Plinius*, loco cit.), де його країну, Авхиду, вміщує і Птолемей (*Geographia*, V, 8, 27). Римський поет Валерій Флакк згадує про авхів-авхатів як про кінників, що ловлять ворогів арканами, та називає їх вождя-епоніма, Авха, сакральний характер влади якого підкреслюється тим, що він «обгортає скроні потрійним вузлом та опускає з священної голови дві пов'язки», володарем кіммерійських багатств (*Valerii Flacci Argonautica*, VI, 60—64, 133); кількома рядками вище згадується, що цей Авх прийшов вкупі з іншими героями, яких висунула Скіфія, та названі поіменно Анавсій і Колакс, якого «Юпітер породив на скіфському узбережжі..., зваблений — якщо цьому можна вірити — напівзвірячим тілом та не наляканий двома зміями німфи» (*Argonautica*, VI, 33 sqq). Нема сумніву, що Валерій Флакк був обізнаний з таким варіантом скіфської етногонічної легенди, де Таргітай ототожнювався із Зевсом (тобто Юпітером римського пантеона), а замість Ліпоксаїса, Арпоксаїса та Колаксаїса (або Агафірса, Гелона та Скіфа) були названі Анавсій, Авх та Колакс. Оскільки ми вище прийшли до ототожнення нащадків Ліпоксаїса-Ліпа з калліпідами, а сам геродотів текст називає такими авхатів, коло замикається: невідомі нікому в часи Страбона геродотові калліпіді не зникли кудись у невизначений простір, а пересунулися від стін Ольвії, де ольвіюполітам вони були відомі під назвою «синів прекрасного Ліпа», на схід та на північний захід, де вони носять вже не літературну та напівеллінізовану назву, а свою первісну, відому вже Геродотові назву авхів-авхатів. Саме тому Страбон і

⁵⁴ Про це пише, наприклад, С. І. Соболевський у своїй вже багато разів згадуваній нами розвідці (*Русско-скифские этюды*, ИОРЯС, т. XXVI, стор. 3 і інші).

каже, що ім'я калліпідів «вигадав Геродот» — ми знаємо, що «батько історії» і ольвіюполітам присвоїв назву «борисфенітів»⁵⁵.

Надзвичайно важливим для нашого питання є інше місце того ж таки Плінія. Описуючи Крим, де, як ми пам'ятаємо, жили са-тархи, яких ми уявляємо собі як один з численних реліктів кіммерійських племен, римський вчений каже: «Самим хребтом (тобто Кримськими горами.— М. Б.) володіють скіфотаври, що межують на заході з новим Херсонесом, а на сході з скіфами-сатархами» (*Naturalis historia*, IV, 85). Нема сумніву, що це — ті самі сатархи, яких знають в Тавриді епіграфічні документи і яких літературна традиція вважає за людей, які живуть у печерах та землянках, не знають золота і срібла та живуть за рахунок скотарства⁵⁶. Але назва сатархи може бути зіставлена не тільки з сатархами-тархами, але й з авхами-авхетами; тоді ми можемо зробити висновок, що «скіфи»-авхати у свою чергу являються реліктом кіммерійців. Зразу ж хочемо зазначити, що цей «кіммеризм» скіфського племені означає для нас в першу чергу його місцеве походження і не виключає у дальшому його розвитку і «скіфізму», тобто засвоєння іранської мови та навіть забуття свого первісного «нескіфізму», тим більш, що самі кочові іраномовні скіфи-саки-сколоти засвоюють легенди та багато іншого у завойованих місцевих племен, яких ми тільки за повною відсутністю інших даних можемо умовно називати кіммерійцями. Крім того, частина місцевих, кіммерійських у тому розумінні, яке ми надаємо цій назві, племен могла під впливом завойовників навіть переходити до кочового господарства, особливо коли попит на хліб з боку еллінських міст різко падає внаслідок відкриття Олександром Македонським єгипетського ринку для Балканських країн.

З усього нашого викладу виходить, що ми не можемо погодитися з тими, хто вважає авхетів та сатархів сарматськими племенами, які переходять Танаїс (про це повідомлює Пліній, *Naturalis historia*, VI, 22) з сходу на захід⁵⁷ і вважаємо, навпаки, що мова іде про пересування якоїсь частини цих племен (або єдиного племені?) з заходу на схід. Треба було б, на нашу думку, взагалі рішуче розірвати з традиційним уявленням про те, що усі пересування первісної людності у наших південних степах відбувалися в усіх випадках виключно на захід; при кочовому скотарському господарюванні, наявності лише окремих очагів сталої осілости — переважно вздовж річок — та відсутності твердої державної влади, яка б могла до певної міри штучно регулювати ці пересування, племена з легкістю пересувалися скрізь, де були пасовиська. В деякі періоди в степах сучасного Приазов'я можна виділити західний напрямок таких пересувань, але були й такі періоди, коли нашими безкраїми просторами пересувалися порівняно чималі групи людей і на схід. В даному разі ми можемо навести і конкретні міркування, які дозволяють гадати, що у випадку з авхами-сатархами можна і треба припускати їх пересування із заходу на схід. По-перше, якщо авхати являють собою геродотових калліпідів (або їх частину), то в V ст. до н. е. вони живуть навколо Ольвії, де локалізуються і їх сакральні легенди; Домітій Каллістрат, автор II—I ст. до н. е. знав, що сатархи вже заселили місцевість біля сучасного Перекопу (це повідомлення зберіг Стефан Візантійський, *Ethnica*, s. v. Taphrai): Пліній наводить подвійне оповідання, за одним його джерелом, Танаїс

⁵⁵ С. А. Жебелев, *Северное Причерноморье*, М.—Л., 1953, стор. 295.

⁵⁶ *IOSPE v. I²*, № 672; *Melae Chorographia*, II, 1, 3—4; 10; *Plinii Naturalis historia*, VI, 22; *Valerii Flacci Argonautica*, VI, 145; *Solini Collectanea rerum memorabilium*, XV, 14.

⁵⁷ Наприклад, на таких позиціях стоїть автор коментарів до перевидання латишевської збірки «*Scythica et Caucasica*»; див. ВДИ, 1949, № 2, стор. 296—297 та в інших місцях.

перейшли «скіфські племена авхети», які повністю винищили місцеві племена танаїтів та інапейв; за іншим джерелом, Танаїс перейшли сатархеї вкупі з іншими племенами (або сатархеї-спалеї); перед нами поступове пересування калліпідів-авхатів-сатархів на схід, назустріч сарматським племенам, серед яких вони й губляться. По-друге, наявність серед середньоазіатських скіфських племен евхотів, яких хочуть ототожнювати з авхами-авхатами, нічого не дає, бо ці евхоти згадуються тільки один раз Плінієм (кн. VI, гл. 50) і така тотожність ніяк не доводиться⁵⁸. Нарешті, якщо зіставляти сатархів-спалеїв, яких, як ми бачили, теж згадує тільки Пліній, з міфічним Палом, сином скіфського етнарха у Діодора (кн. II, гл. 43, § 3), то на нашу думку теж дуже сумнівно, що цей Пал має бути обов'язково локалізований десь у Середній Азії. Дійсно, у версії скіфської етногонічної легенди, яку передає Діодор, сказано, що скіфи жили біля Аракса, потім поширили свої володіння до Кавказа, Океана та Меотиди, аж до ріки Танаїса; вже після цього в них «з'явилася у них народжена Геєю дівка в якій верхня половина тіла була жіноча, а нижня — зміїна; Зевс вступив з нею у співжиття та народив сина, що звався Скіфом»; ще потім «серед нащадків (не синів!! — М. Б.) цього царя (тобто скіфського епоніма.—М. Б.) було двоє братів, які відзначалися мужністю; одного звали Пал, а іншого — Нап»; ці останні поділили Скіфію та дали свої імена племенам. Ще після цього, каже Діодор, нащадки цих царів завоювали країну за Танаїсом аж до Фракії, і на цій підставі хочуть локалізувати легенду про походження скіфів на далеких східних територіях. Але як тоді бути з її близькістю до геродотових легенд? Чи можемо ми відривати варіант Діодора від нашого Причорномор'я? Про непослідовність Діодора в усякому разі промовляє той факт, що в нього далі скіфи поширюють свої володіння до Єгипту, до Східного океану та до Меотиди (до неї вони доходили вже і раніше!!! пор. вище), і крім того до Каспійського моря (§ 4—5). Здається, що уся ця географія дуже непевна, а до того ж Стефан Візантійський зберіг звістку про наявність в Скіфії (а не в Середній Азії) села Напіс (Ethnica s. v. Napis). Тому ми гадаємо, що ці джерела — а інших з даного питання немає — не роблять неможливою нашу думку про переселення калліпідів-авхатів-сатархів на північний захід, у землі алазонів та навіть скіфів-орачів, на південний схід, у місцевості біля сучасного Перекопу, та на схід аж до Танаїса.

Якщо вивчення нащадків Ліпоксаїса, Ліпо-володаря, як треба розуміти його ім'я, завели нас у порівняно довгі та складні міркування, то з нащадками інших синів Таргітая, тобто Таргі-володаря, справа стоїть інакше. Уже О. І. Соболевський дуже вдало поєднує ім'я середнього брата Арпоксаїса, або Арпо-володаря, з такими етнічними назвами, як гарпії Птолемея, карпи Дексіппа, Зосима, Євтропія, Лактанція та інших римських письменників, карпіани Птолемея, карпиди Ефора та періплів⁵⁹. Ця думка здається нам цілковито вірною, так що немає необхідності повертатися до цього питання. Підкреслимо тільки, що територія гарпіїв-карпів не тільки пов'язується з Карпатами, які саме від цих племен здобули свою назву, але і з Нижнім Подунав'ям, Подністров'ям та навіть Побужжям. Птолемеєм визначає місця цих племен так: «Понад морем від північного гирла Істра аж до гирла ріки Борисфена посадають гарпії, і вглиб суюдолю аж до річки Гієраса» (Geographia, III, 10, 7). Немає сумніву, що цей загадковий Гієрас не має нічого спільного ані з Прутом⁶⁰, ані з

⁵⁸ ВДИ, 1949, № 2, стор. 297, прим. 4; стор. 306, прим. 15.

⁵⁹ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, стор. 33.

⁶⁰ Ф. Браун, Разыскания в области готославянских отношений, СПб., 1899, стор. 205.

Серетом⁶¹, це не що інше, як «Священні шляхи», «*Hierai hodoi*» Геродота (кн. IV, гл. 52), які він називає і скіфською назвою Еksamпай, тобто Мертвовод або якась інша річка в басейні Південного Буга.

За еллінським варіантом скіфської етногонічної легенди від середнього сина Геракла-Таргітая походять гелони, до яких ми ще повернемося; але старший його син є епонімом та родоначальником агафірсів. Від Арпоксаїса за скіфським варіантом походять катіари та траспії, які не згадуються більше ніде у античних письменників (Геродот, кн. IV, гл. 6 та 10). Агафірси добре відомі нашим писаним джерелам — усі стародавні автори, які згадують агафірсів, вміщують їх саме там, де у римські часи живуть гарпії-карпи-карпіани-карпиди, тобто між Карпатами, Дунаєм та Бугом. Надзвичайний інтерес являє при цьому той факт, що Стефан Візантійський зберіг нам цитату письменника II ст. н. е. Геродіана, який називає народ травсів, що живуть біля кельтів та зветься у еллінів агафірсами (SC, v. 1., p. 267, 579). У лексиконі Гесіхія травси називаються «скіфським племенем», що вже прямо веде до їх ототожнення з агафірсами, з одного боку, і з траспіями, з іншого. Щодо катіарів, які теж губляться без усякого сліду після Геродотової про них згадки, то їх не можна не наближувати до акатирів, про яких пише Пріск Панійський⁶², і через цих останніх — знову таки до агафірсів. Таким чином, катіари-акатири і траспії-травси являються частинами агафірсів, а ця назва є лише літературним ім'ям гарпіїв-карпів-карпіанів-карпидів. Отже з нащадками Арпо-володаря, він же епонім та родоначальник агафірсів, усе порівняно ясно.

Переходячи до вивчення нащадків молодшого скіфського етнарха Колаксаїса, тобто Кола-володаря, ми теж потрапляємо на тверду та розроблену землю. Зв'язок цього імені з самоназвою скіфів (Геродот, кн. IV, гл. 6: «загальна назва їх усіх — сколоти, від імені одного царя; (підкреслено нами. — М. Б.) скіфами назвали їх елліни») не може викликати ніякої підозри. Безпосередньо від Колаксаїса Геродот виводить, правда, лише паралатів. В. І. Міллер дуже влучно пояснив, що перед нами дуже зрозуміла палеографічна помилка: замість «*paralatai*» треба читати «*ragadatai*», що значить «перші у законі», «першозаконні»; цим терміном Авеста визначає першу священну династію персидських володарів, при чому і родоначальник персидських царів, подібно до Колаксаїса, одержав від Агурамазди з неба золоті клейноди на ознаку своєї влади⁶³. Такий повний збіг уявляється нам неможливим — очевидячки, кочові іранці (історичні скіфи) принесли у наші степи і свої власні сакральні легенди, і священну назву династії своїх володарів, а на місці, в наших правобережних степах, ці легенди переплелися з легендами місцевої «кіммерійської» людності. Не випадково, що ці місцеві по суті доскіфські легенди краще збереглися у еллінській версії записаного Геродотом священного міфу, ніж у специфічно скіфському варіанті, який був під більшим впливом справжніх іранців-скіфів, одвічних кочовиків; нема сумніву, що ольвіополіти були у особливо тісних зв'язках не з цими царськими скіфами, а з тими, хто жив осіло та продавав їм зерновий хліб; на цих останніх поширювалася греками назва скіфів, бо вони були під владою царів кочових іраномовних племен та у часи Геродота засвоїли скіфську мову, а про їх автохтонність та «кіммеризм» збереглися лише напівзабуті, напівперероблені під впливом як справжніх скіфів, так і еллінських коло-

⁶¹ Див. примітки Мюллера у паризькому (Дідотівському) виданні Птолемея — Cf. Ptolemaei Geographia, rec. Car. Müllerus, v. I, fasc. I, Parisiis, 1883, p. 469.

⁶² А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, стор. 26; пор. Prisci Gothica, III, 8 sqq.

⁶³ В. И. Миллер, Осетинские этюды, ч. III, стор. 127. Автор наводить вказівки на Авесту (Vendidad, Fargard II).

ністів, натяки та топографічні вказівки у етнічних легендах, які поширювалися вже на усіх, кого греки об'єднували під назвою скіфів...

Не можна не зробити ще одного зауваження щодо назви скіфів. О. І. Соболевський показав, що головною частиною слова «сколоти» є «сак», «саг», можливо «ськ», «сьг» (з глухим голосним)⁶⁴; тоді зв'язок назви сколотів з ім'ям «одного царя» (тобто Колаксайса) може бути народною етимологією. Але ім'я Колаксайса було відоме не тільки Геродоту і не тільки через його твір увійшло до міфологічних уявлень греків: «колаксайський кінь» згадується вже Алкманом, поетом середини VII ст. до н. е. (SC, v. I, p. 320), а римський письменник Валерій Флакк, взагалі дуже добре обізнаний з старогрецькою літературою, наводить, як вже згадувалося вище, такий варіант скіфської етногонічної легенди, за яким Колакс був сином Зевса, народженим «біля зеленої Міраки та тибісенських гирл», тобто між Таміракою та Дунаєм⁶⁵. Тому нам здається, що назву «сколоти», яку за Геродотом скіфи одержали «за ім'я одного царя» (кн. IV, гл. 6), можна зіставляти з ім'ям Колаксайса; отже тоді можна припустити і таку думку, що його міфічні нащадки — це не тільки ті племена, в назві яких є основа «сак»-«саг» або «ськ»-«сьг», але й ті, в назві яких головним компонентом є сполучення «кол» або «кор». Це вже веде нас у Східне Причорномор'я та до берегів Кавказу, де вже Гекатей Мілетський вміщав племена колів, кораксів та колхів (Hekataios, frg.185—186, SC. v. I, p. 2). Проте дослідження цих питань не являється темою цієї роботи⁶⁶.

Як видно з усього сказаного, нащадки Колаксайса, якщо залишити в стороні кавказькі народи, це тільки той скіфський рід (genos), який зветься «парадатами», тобто царська династія скіфів. За «еллінським» варіантом легенди від молодшого сина Геракла-Таргітая також походять тільки «hoi aei basilees ginomenoi Skytheon» (Геродот, кн. IV, гл. 10). Від кого ж виводить ця «еллінська» версія решту скіфів? Ім'я молодшого сина тут Скіф, тобто можна було б гадати, що він має бути родоначальником усіх взагалі скіфів. Тут ми підходимо до дуже важливого пункту: адже за «скіфською» версією від усіх трьох синів Таргітая походять скіфські роди, від Ліпоксайса — авхати, від Арпоксайса — катіари та траспії, від Колаксайса — парадати; усі вони не «племена», «ethnea», а «роди», «genea» (кн. IV, гл. 6). Між тим від Геракла-Таргітая «еллінського» варіанта походять епоніми різних племен — Агафірс, Гелон та Скіф, і вже тільки від Скіфа, якого ми в цьому варіанті легенди не можемо називати царем, бо він не править, а лише «залишається у країні», несподівано походять не усі скіфи, а саме «весь час правлячі скіфські царі». Ф. Г. Мищенко оголошує «еллінську» легенду «позднейшей и иноземной, содержащей меньше подробностей, шаблонной»⁶⁷, але ми стоїмо на діаметрально протилежних позиціях: саме «еллінська» версія є старшою і не іноземною, а місцевою у точному значенні цього терміну, бо тільки в ній точно локалізується і зв'язується з конкретними географічними об'єктами

⁶⁴ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, стор. 3—5.

⁶⁵ Valerii Flacci Argonautica, VI, 60. Мірака може бути зіставлена з Таміракою інших авторів, яку Страбон, наприклад, локалізує на східному краї Ахіллової біги (VII, 3, 19). Чи не припустив Птолемей подвійної помилки, пересунувши Таміраку на захід і в той же час згадуючи загадкову «Місариду» (Міраку?) пор. Ptolemaei Geographia, III, 5, 2. Тибіс за Геродотом — приток Істра (кн. IV, гл. 49).

⁶⁶ За географічними уявленнями Есхіла країна скіфів знаходиться в одному географічно-міфологічному комплексі з Кавказом (Aeschylus Prometheus, SC, v. I, p. 333—334), а автори схолий зазначають, що «сцена драми знаходиться у Скіфії на Кавказькій горі» (SC, v. I, p. 336—337). Міфологія має і свою специфічну географію, крім реальної...

⁶⁷ Ф. Г. Мищенко, Легенды о царских скифах у Геродота, ЖМНП, 1886, № 1, стор. 45.

сцена священної містерії (як можна було сказати, що тут менше подробиць?), а також пояснюється походження усіх племен — агафірсів, гелонів та правлячих скіфів, скіфських царів. Правда, можна зрозуміти слова Геродота і трохи ширше (і тут Міщенко має повну рацію) — не тільки самі царі, але усі «царські» скіфи, які «вважають інших скіфів своїми рабами» (Геродот, кн. IV, гл. 20), походять від Гераклового сина. Проте і в такому випадку наше запитання лишається в силі: від кого ж виводить легенда в цьому її варіанті скіфів-орачів, скіфів-землеробів, навіть скіфів-номадів (кн. IV, гл. 1.7—19)? І хіба ольвіополітів абсолютно не цікавило походження їх сусідів «елліно-скіфів» калліпідів та алазонів, які «живуть одинаково із скіфами» (кн. IV, гл. 17)?

У зв'язку з цими труднощами ми дозволимо собі висунути таку думку. Записаний Геродотом від ольвіополітів варіант місцевої етногонічної легенди розповідає (або розповідав у своєму первісному вигляді) про походження саме місцевих осілих племен, безпосередньо зв'язаних з кіммерійською старовиною: у священній Гілеї змієноге хтонічне божество народжує від зайшого героя трьох синів; у сакральному змаганні перемагає, як завжди в таких випадках, молодший; він і його потомки залишаються у країні своєї матері, поблизу від великої ріки Дніпра, а старші брати з їх нащадками заселяють сусідні території, де теж ведуть осіле життя та сіють хліб. Реальні герої цієї легенди, яка склалася задовго до вторгнення скіфів-іранців, — це агафірси-фракійці, загадкові гелони та ті «землероби, яких елліни, що живуть на річці Гіпанісі, звать борисфенітами» (кн. IV, гл. 18). Але ось на території, де жили ді племена, з'являються кочові скіфи-іранці. Вони підкоряють місцевих землеробів, частина яких відступає на північ, у землі будинів (гелони), і встановлюють дружній контакт з фракійцями. Поступово місцеві землероби засвоюють «скіфську» мову, а самі скіфи, намагаючись зобразити себе «законними» та споконвічними господарями наддніпрянських степів, охоче зв'язують свої легенди про золоті клейноди, що впали з неба та далися тільки молодшому, «щасливому» брату (риса, що повторюється в фольклорі мало не усіх народів), засновнику скіфського степового «царства» та родоначальнику скіфських «царів», з сакральними легендами місцевих підкорених племен. Але походження цих останніх, а тим більш гелонів та агафірсів, не становило для скіфів ніякої цінності — у їх легендах йшлося виключно про походження різних скіфських родів. Проте, оскільки місцеві легенди розповідали також про трьох братів, а до того ж їх змієнога матір віддалася зайшому герою, для скіфів не було сумніву, що цим героєм був батько їхніх братів-генархів, чужинець і з їх точки зору — перший муж у цих краях.

Коли ще пізніше на берегах Борисфена і Гіпаніса з'явилися греки-іонійці, місцеві племена, які довгий час були під владою скіфів та засвоїли їх назву і мову, вважалися їм частиною скіфів; але «скіф» є для греків синонімом кочовика, і тому осілі племена, як, наприклад, калліпіди, з якими іонійці вже дуже рано завели обмін, здавалися їм «елліно-скіфами»; ми в усякому разі не думаємо, що ще до часів Геродота еллінів переселилося в наші краї так багато, що вони склали ціле велике змішане плем'я, яке жило на багато десятків кілометрів уздовж Бугу⁶⁸. Крім того, впізнаючи у сакральних легендах місцевих племен близькі і зрозумілі риси і ототожнюючи героїв цих місцевих легенд із своїми богами або напівбогами, іонійці з повним правом вважали тих, хто живе осіло, сіє хліб та городину, не скальпує ворогів і не п'є їх крові (пор. з розповіддю про воєнні звичаї «справжніх» скіфів, Геродот кн. IV, гл. 64) за напівел-

⁶⁸ Так вважає, наприклад, О. І. Соболевський і низка інших дослідників.

лінів, тим більш, що і етногонічні легенди дозволяли виводити їх від еллінських героїв. Етногонічні перекази місцевих племен зазнали нової переробки — в усякому разі, ті їх версії, які були відомі грекам, незалежно від бажання цих останніх збагачувалися деталями не місцевого, а еллінського походження; в першу чергу були «перекладені» незрозумілі імена місцевих героїв, на місце яких потрапили, як в даному разі, Геракл та Єхидна і епоніми племен, чие походження треба було з'ясувати.

І ось коли вже Геродот узявся записувати легенди про походження скіфів — а для нього ця назва вже перекривала усіх, хто розмовляв одною мовою з іраномовними «царськими» скіфами — він став перед цілою низкою надзвичайних труднощів. З одного боку, він мав перед собою перекази ольвіполітів, що відбивали уявлення осілих землеробів, які жили навколо Ольвії; тут мова йшла про походження всіх племен північно-західного Причорномор'я, але завдяки неконкретності та розпливчатості самої назви «скіфи» вийшло так, що у записаній Геродотом версії мова іде про походження агафірсів, гелонів та скіфських «царів»; ті осілі племена, які склали та зберегли цю легенду, випали з поля зору «батька історії» (або його інформаторів) — вони потонули в легенді в назві «скіфів», бо тут мова іде про їх епоніма-родоначальника; з другого боку, від Тімна або когось іншого Геродот почув і «справжній» скіфський варіант, де розповідалося виключно про походження скіфських родів. Геродот зберіг нам обидві версії і додав власні міркування (кн. IV, гл. 11—12); що міг він зробити інше?

Перед тим, як остаточно розлучитися з легендами про походження скіфів, треба розглянути ще одне питання. Справа в тому, що в північно-східному кутку Егейського басейну, на островах, які аж до греко-персидських війн зберігали особливе негрецьке населення з його особливою мовою, склалися надзвичайно давні сакральні перекази про походження місцевих «великих богів», які в обох своїх версіях, що їх зберіг для нас Страбон (Geographica, X, 3, 11), дають майже точну паралель скіфським легендам Геродота. Розглянемо ж дуже стисло легенди про Кабірів.

Старовинні містерії острова Самофракії, успадковані греками від доеллінського населення, користувалися виключною пошаною в античному світі; тільки елевсінські містерії Аттики можна у цьому відношенні поставити поруч з ними. Кабіри, самофракійські божества, шанувалися і на інших островах, особливо на Лемносі та на Імбросі, і на узбережжі Малої Азії, зокрема в Троаді⁶⁹.

За тою версією легенди про Кабірів, яку Страбон приписує Ферекідові, троє братів-Кабірів являються дітьми Гефеста і Кабіри, дочки морського бога Протея. За другою версією, яку Страбон приписує Акусілаю, Гефест та Кабіра народжують не трьох Кабірів, а їх батька Каміла. Піндару відомий взагалі лише один Кабір, батько людей та засновник лемноських містерій⁷⁰. Мати Кабірів є одною з іпостасей великого жіночого божества, яку зближували з Артемідою Бравронською в Аттиці і з Таврійською дівою (Артемідою)⁷¹. Нарешті у Нонна матір'ю Кабірів визнається Геката⁷².

Батьком скіфської змідєви (як ми бачили, теж Гекати) Геродот називає водне (річне) божество — Борисфена; за Ферекідом дідом Кабірів з материнського боку теж є водний (морський) бог Протей. У соціальній ієрархії предків Кабірів Гефест знаходить паралель у постаті Зевса «скіф-

⁶⁹ F. Lenormant, Cabiri; у третьому томі словника Дарамбера-Салю, стор. 757—774.

⁷⁰ За вказівкою Оригена (див. вказану працю Ленормана, стор. 758, прим. 30).

⁷¹ Gerhard, Griechische Mythologie, § 167, 5; § 179, 4.

⁷² Nonnus, Dionysiaka, XXX, 45.

ської» легенди Геродота, а Акусілай ставить між Гестом і Кабірами ще їх батька Каміла, що відповідає Таргітаю. Навпаки, версія Діодора та Валерія Флакка, де Зевс є батьком Скіфа, буде тоді паралеллю до розповіді Ферекіда про Кабірів. За Геродотом число три повторюється як для дітей Таргітая, так і для дітей Калаксая, що відповідає історичному поділу Скіфії на три «царства». У Діодора є тільки двоє братів — Пал та Нап — і в деяких варіантах міфів про Кабірів їх теж тільки двоє⁷³.

У генеалогії самофракійських богів є ще один момент, що має виключний інтерес для скіфської легенди. Як ми бачили, геродотові легенди говорять про походження від верховного бога (Зевса) через шлюб з «дочкою Борисфена» сина Таргітая (Геракл еллінського варіанта — теж син Зевса); мати синів Таргітая зовсім не згадується, але за еллінською версією виходить, що Геракл-Таргітай вступає у священне співжиття знову таки з хтонічним божеством — чи не з тою ж дочкою Борисфена? Валерій Флакк і Діодор нічого не дають для вирішення цього питання, бо в них Скіф-Колакс народжується від Зевса та змієди. І от на далекому Лемносі ми знаходимо відповідь: тут старший Кабір як раз і стає чоловіком своєї матері і народжує молодшого Кабіра. При спільності усіх інших генеалогічних моментів в міфах про походження скіфів, з одного боку, і Кабірів, з другого, не може бути сумніву, що «дочка Борисфена» скіфської версії Геродотового міфа, змієного супруга Зевса у Діодора та Валерія Флакка, повністю тотожна з змієдиною, з якою вступає у шлюб — та ще з її власної ініціативи — Геракл-Таргітай. Сама така міфологічна можливість свідчить про старовинність міфу, де син стає чоловіком власної матері. Але для Геродота, релігійність якого та особлива пошана до Геракла вимагають окремого розгляду, було вже неприпустимо висловитися про таку делікатну деталь, як співжиття Геракла — хай навіть «скіфського» — з своєю матір'ю. Він нічого не каже про супруга Таргітая, а в «еллінській» версії йому не треба було зупинятися на генеалогії Геракла, якого він ніде не називає Таргітаєм.

Про те, що наша спроба доповнити скіфську етногонічну легенду шляхом її порівняння з генеалогією самофракійських Кабірів не увела нас у бік, свідчить цікаве і досі не з'ясоване повідомлення Філона, письменника першої половини I ст. н. е., який закидає скіфам обвинувачення, що вони «згідно з своїм власним законом та вченням припускають постидне співжиття з матір'ю і передали це своїм дітям і нащадкам» (Philonis Alexandrini De providentia, I, 85). Вважаємо, що вчений олександрієць не хоче сказати, нібито усі скіфи або їх частина дійсно живуть у такому кровозмісному шлюбі — про це немає ніяких згадок у письменників, які добре знали реальних скіфів; Філон знав, очевидно, такий варіант скіфської етногонії, де були поставлені усі крапки над і; «закон» (lex) і «вчення» (disciplina) скіфів «припускають» такий протиприродний шлюб не для всіх, а передають це як велику культову таємницю, як важливий елемент етногонічного міфу.

Не без жалю підходимо ми до кінця цього екскурсу. Не можна вважати, що тут дано вичерпний аналіз скіфських етногонічних та генеалогічних легенд, що їх зберіг нам Геродот, але наведені вище зіставлення та міркування і так зайняли багато місця. До деяких сторінок цих легенд ми ще будемо мати нагоду повернутися у дальшому викладі⁷⁴.

⁷³ Див. згадану статтю Ленормана у словнику Дарамбера-Салю, стор. 760.

⁷⁴ Закінчення великої статті М. Ф. Болтенка про історичний твір Геродота буде вміщено у слідуючому випуску «Матеріалів з археології Північного Причорномор'я» — Редакційна колегія.